

УДК 323.2-042.3: [323.1 + 316.34]
<https://doi.org/10.32782/2663-6170/2019.16.13>

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОТОЧНОЇ ЛЕГІТИМНОСТІ ПРЕДСТАВНИЦЬКИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ ЯК СКЛАДНИК ПОДОЛАННЯ СУСПІЛЬНОГО РОЗКОЛУ

PROVIDING THE CURRENT LEGITIMITY OF REPRESENTATIVES OF THE AUTHORITIES AS A COMPOSITION OF THE PUBLIC SOCIAL CHURCH

Попков Д.О.,

аспірант кафедри політології

Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Стаття продовжує дослідження автором проблеми конструювання, спрямованої на подолання суспільного розколу виборчої системи. Розкривається категорія універсальної репрезентативності через аспект поточної легітимності. Застосовано аналогію виборів з інститутом представництва в праві. За допомогою концепції народного суверенітету обґрунтовується позиція прийнятності запровадження індивідуального імпичменту депутатів легіслатур. Окреслені напрями подальшої наукової розвідки інституційного механізму у виборчій сфері з метою консолідації суспільства.

Ключові слова: суспільний розкол, актуальна легітимність, представницький орган, імперативний мандат, народний суверенітет.

Статья продолжает исследование автором проблемы конструирования, ориентированной на преодоление общественного раскола избирательной системы. Раскрывается категория универсальной репрезентативности через аспект текущей легитимности. Применена аналогия выборов с институтом представительства в праве. С помощью концепции народного суверенитета обосновывается позиция приемлемости внедрения индивидуального импичмента депутатов легислатур. Очерчены направления дальнейшей научной разработки институционального механизма в избирательной сфере для консолидации общества.

Ключевые слова: общественный раскол, актуальная легитимность, представительский орган, императивный мандат, народный суверенитет.

The article continues the research of the author of the problem of designing aimed at overcoming the public split of the electoral system. The category of universal representativeness is revealed through the aspect of current legitimacy. The analogy of the election with the Institute of representation in the law was applied. With the help of the concept of popular sovereignty, the position of admissibility of the introduction of individual impeachment of deputies of the Legislatures is substantiated. The directions of further scientific research of the institutional mechanism in the electoral field for consolidation of society are outlined.

Key words: social split, actual legitimacy, representative body, imperative mandate, popular sovereignty.

Постановка проблеми. Ця стаття є логічним продовженням дослідження автором проблематики пошуку дієвих інституційних способів консолідації розколотого суспільства в окреслених межах подальшої наукової розвідки питання збереження широкої полісегментної залежності обраних кандидатів впродовж всієї каденції відповідного скликання легіслатури¹. Своєю чергою, актуальність теоретичного забезпечення пошуку та впровадження ефективного політичного і сумісного із сучасними уявленнями про демократію та верховенство права інструментарію, покликаного не тільки запобігти подальшому руху маятника суспільного розколу у напрямі розпаду політиї, але й створити умови для руху в «консолідаційному» напрямі [1, с. 94–95], є наочною не тільки для України (триваючий конфлікт на сході, гострі суспільні дискусії довкола мовного та церковного питань на фоні економічної кризи і поглиблюваного розриву у статках між найзаможнішими та найбіднішими), але й для

усталених демократій (протести «жовтих жилетів» у Франції, «про-» та «антиBrexit-івські» табори у Великій Британії, антимігрантські/праві рухи VS єврооптимісти/ліберали в Австрії та Німеччині тощо).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Оскільки питання, яким присвячена ця стаття, зачіпають такі об'єкти уваги дослідників-політологів та суміжних наукових дисциплін, як «розколоте суспільство» та «виборча система», остільки до історіографії розглядуваної проблематики належать праці П. Норріс, Д. Горовіца, Ст. Роккана та С. Ліпсета, Е. Нордлінгера, А. Лейпхарта, П. Панова, Т. Нестерової, Е. Мелешкіної. У вітчизняній науковій публіцистиці заслуговують на увагу роботи Ю. Сокирка (дослідження соціополітичного поділу), У. Мовчан (питання інституційного дизайну виборчих систем), М. Палінчака (дослідження конфесійної багатоманітності України та її політичних наслідків), Р. Манайло-Приходько (націоналізація партійної системи України), Н. Горло (дослідження етнополітичних ризиків у взаємодії національних меншин та споріднених держав), О. Павлятенко (аналіз конфліктного

¹ На момент підготовки цієї статті поточний номер наукового журналу «Регіональні студії» № 15, в якому розміщено попередню статтю автора «Обґрунтування засад побудови консенсусно-орієнтованої виборчої системи», ще не був опублікований.

потенціалу етнопотенціальних відносин), М. Афанасьєвої (аспекти законодавчого проектування виборчих систем) та інших.

Продовжуючи запроваджене автором у публікаціях використання міждисциплінарної аналогії з інститутом представництва в юриспруденції [2] як основного методологічного підходу, метою цієї статті визначаємо обґрунтування необхідності інституційного забезпечення належного і постійного «зворотного зв'язку» між обраними депутатами представницьких органів всіх рівнів та їхніми виборцями в міжвиборчий період. Актуальність такого механізму саме в умовах суспільного розколу зумовлена міркуваннями утворення умов локалізації та каналізації у правовий спосіб здійснення претензій певних невдоволених верств населення до позиції/дій чинної влади або представлений у ній конкретній політичній силі без піддання сумніву легітимності функціонування державного апарату загалом (ризиків наслідків «Майдану» у вигляді ескалації конфліктних протистоянь по лініях суспільних розмежувань). Таким чином, якщо у попередньому дослідженні автор, формулюючи «технічні вимоги» до консенсусно-орієнтованої виборчої системи, намагався, зокрема, визначити категорію *універсальної репрезентативності* в аспекті первинної (початкової) легітимності легіслатури, то в такому разі спробуємо розкрити цю категорію в аспекті *актуальної/поточної легітимності* представницьких органів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Теоретичне моделювання функціонування представницького органу в парадигмі постійної пропорційності врахування у політичних рішеннях інтересів різних сегментів гетерогенного суспільства через статус множинної залежності кожного депутата раціонально підказує можливість забезпечення такого стану виключно за умов існування постійної залежності представника від виборців впродовж всієї каденції. І хоча питання ефективної діяльності кожного парламентаря у міжвиборчий період здійснення своїх повноважень є проблематикою більш широкої множини (політичної системи загалом), вважаємо, що принаймні частину вирішення можна віднайти в межах електорального інжинірингу.

Подальший розвиток цієї тези вимагає застосування термінологічного концепту *поточної або актуальної персональної легітимності* депутата та, відповідно, представницького органу загалом. На відміну від первинної легітимності як певної сталої властивості, що визначається рівнем відповідності наданої кожним виборцем підтримки кожному кандидату рівню сукупної підтримки цього кандидата за колективним рішенням виборців у підсумку, поточна легітимність уособлює динамічну складову частину та відображає трансформацію рівня підтримки обраного депутата

залежно від його діяльності (її відповідності очікуванням та обіцянкам) або зміни прагнень/уподобань (волі у порівнянні з волею на момент голосування) самого виборця з тих чи інших підстав.

Переконані, що ефективною умовою забезпечення постійної відповідності діяльності депутата консенсусної колективної волі всіх виборців відповідного округу є запровадження залежності збереження статусу представника від поточної персональної легітимності через можливість процедури індивідуального імпічменту (право на відкликання, але лише цієї складової частини імперативного мандату). Очевидно, що оперативна можливість виборців припинити повноваження тих своїх представників у владі, які скомпрометували себе практичними діями/бездіяльністю, що несумісні з інтересами таких виборців, є набагато кращою альтернативою як масовим заворушенням, спрямованим на повалення режиму через неприйнятність очікування чергових виборів, так і призначенню позачергових виборів усього складу легіслатури, якщо претензії виборців стосуються лише її окремої частини.

Як зазначає Г. Шмавонян, концепція імперативного мандату витікає з руссоїстського бачення радикально-демократичного представництва, фундаментом якого є визнання і інституалізація правосуб'єктності народу як джерела суверенної влади. Народ як носій суверенітету є суб'єктом права та наділений єдиною волею і саме в цій якості співвідноситься з іншим суб'єктом – своїм представницьким органом, праввідносини з яким опосередковуються юридичними категоріями «мандат» і «делегування». Логічним наслідком цього правового зв'язку є теза, що влада залишається у народі, а представницький орган лише здійснює її. Отже, мандат, вручений представницькому органу, повинен мати імперативний характер, що передбачає такі принципові наслідки, як можливість відкликання представників і формулювання обов'язкових для них інструкцій [3, с. 185].

Варто зауважити, що сама по собі підтримка нами права виборців на відкликання свого представника (а не всіх складників імперативного мандату, зокрема інституту наказів виборців) не зумовлює погодження з іншими складовими частинами концепції радикально-демократичного представництва у вигляді автоматичного ототожнення з волею народу будь-якого рішення парламенту та неприпустимість піддання сумніву його законності чи існування обмеження в компетенції представницького органу. Такі презумпції суперечать очевидній змінюваності поточної легітимності, заперечення якої тією ж мірою неспроможні, як і заперечення фактів переворотів і революцій в історії людства.

Цікаво зазначити пануючу в науковій літературі думку про архаїчність та неприйнятність для

сучасної демократії концепції імперативного мандату та перевагу вільного мандату. Так, наприклад, французький державознавець М. Прело зазначав, що депутат не може бути носієм волі будь-якого виборчого округу, він є носієм волі всієї нації, підпорядковується лише своїй совісті, а тому не може бути пов'язаний наказами виборців [4, с. 436]. Австрійський правознавець Ф. Койя взагалі вказував на те, що принцип вільного мандату є основою сучасної представницької демократії, а положення про можливу пов'язаність депутата і виборців неприпустиме і є антиконституційним [5]. Сучасні зарубіжні автори також поділяють цю позицію [6, р. 205].

Крім того, багатьма європейськими державами використана навіть модель прямої заборони імперативного мандата в конституції (наприклад, у Франції, Німеччині, Італії, Іспанії та ін. [7; 8]). Окрім міркувань щодо несумісності імперативного мандату з теорією ліберальної демократії, певне табування наукою об'єктивної оцінки переваг цього інституту та значення у політичній системі загалом зумовлено стійкою асоціацією з соціалістичними режимами, для яких було притаманно його запровадження (як зазначав В.І. Ленін, «будь-яка виборна установа або збори представників можуть вважатися істинно демократичними та такими, що дійсно представляють волю народу, тільки за умов визнання і застосування права відкликання виборцями своїх обранців» [9, с. 106]), а отже, за «мовчазною згодою» – автоматично з архаїзмом та тоталітаризмом. Втім, емоційне забарвлення не має брати гору в раціональному аналізі.

У цьому контексті слушним є висловлене Е. Алімовим спостереження, що саме політичний фактор зіграв вирішальну роль в ухваленні рішення про відмову від використання концепції імперативного мандата. Буржуазія, яка домоглася своєї мети за допомогою Великої французької революції, певно дійшла висновку, що імперативний мандат був відмінним засобом акумулювання потреб та інтересів громадян із метою повалення старого порядку. Однак подальше слідування волі виборців було визнано недоцільним [10, с. 41].

Продовжуючи логіку цієї тези, вважаємо, що заперечення такої складової частини імперативного мандату, як право на відкликання депутата з огляду на його «оновлюючий» вплив на персональний склад представницького органу, є вигідним саме для поточних еліт, які в такий спосіб утворюють додатковий бар'єр їхньої мирної/м'якої циркуляції (згідно з Парето). І проблема навіть не в тому, що запобігти такій циркуляції є неможливим, а у тому, що лівова частка причин існування розколу у суспільстві справедливо належить владі (тобто правлячій еліті). Нині сама по собі наявність такого розколу вказує на нездатність (неком-

петентність чи зацікавленість саме у такому розвитку подій) наявних еліт консолідувати суспільство. Зрозуміле з точки зору прагнення до влади всіляко «затягувати» з її переданням іншим за умов суспільного розколу не тільки розцінюється як ухилення від відповідальності, але й катастрофічно з точки зору збереження цілісності політиці підвищує ціну чергового циркуляційного циклу.

Втім, від дещо етичних оцінок повернемося до більш прискіпливого аналізу обґрунтованості презюмованої неприйнятності у демократичних країнах права відкликання депутатів та безальтернативності вільного мандату.

По-перше, твердження про причинно-наслідковий зв'язок між обранням депутата в межах конкретного виборчого округу і постулатом про його представництво всього народу як унеможливлення подальшого відкликання (імпічменту) цього депутата виглядає непереконливо. Дійсно, якщо у разі надання мандата зафіксоване за результатами виборів рішення електорального корпусу округу асоціюється з волею народу, то чому такий асоціативний зв'язок зникає під час вирішення цими ж виборцями округу питання про дострокове припинення повноважень депутата? Якщо єдиною підставою утворення такого уособлення виборцями округу волі народу є лише оголошена чергова чи позачергова виборча кампанія, то маємо дійти абсурдного висновку, що правосуб'єктність народу перебуває у залежності від формальних рішень органів влади.

По-друге, концепцію вільного мандата не можна вважати універсальним способом правової регламентації відносин між депутатом та його виборцями, адже для конституювання правовідносин потрібно існування взаємних прав і обов'язків. Відсутність дієвої відповідальності (а не мантр про майбутнє непереобрання) перед виборцями впродовж всієї каденції не замінюється нормативним закріпленням періодичності зустрічей в окрузі та вказує не тільки на відсутність зв'язку між народом та його представником (а це є фундаментальна аксіома легітимності представницької демократії), але й на відчуження виборців від державної влади шляхом підміни «одноразовим» їх використанням для чергової легітимації режиму. Дійсно, за всіма ознаками право на відкликання обраного представника може належати до інститутів прямої демократії, і, якщо логіка заперечення можливості вирішення референдумом питання оподаткування чи амністії зрозуміла, то надання юридичного захисту збереженню депутатом своєї посади від волі тих, хто його обрав, ні на що інше за своєю сутністю, як на обмеження демократії, не схоже. У цьому контексті доречно навести сформульовану Г. Алмондом та С. Верба думку: «Підтримка належної рівноваги між урядовою владою і урядовою відповідальністю (responsiveness) – одне з

найбільш важливих і складних завдань демократії. Якщо немає якоїсь форми контролю за урядовими елітами з боку нееліт, то політичну систему навряд чи можна назвати демократичною» [11, с. 2].

По-третє, заперечення можливості відклику виборцями обраного депутата за своїми наслідками тотожне констатації факту втрати влади тими, хто обрав, через її передання у формі відчуження на користь свого представника, а отже, і набуття всієї влади народу та замість народу (втрата ним владної правосуб'єктності) парламентом загалом. Тут навіть залишимо без надмірних коментарів, що у відносинах юридичного представництва довіритель не тільки не позбавляється змоги в повному обсязі діяти самостійно попри наявність представника і здатен у будь-який момент припинити таке представництво, але й втрата довірительцем правосуб'єктності розглядається як підстава припинення представництва.

У суто політологічній площині таке заперечення відклику і припущення про відчуження влади народом на користь обраного ним органу (як єдине прийнятне з точки зору логіки обґрунтування) є нівелюванням фундаменту сучасних держав (принаймні республік) – суверенітету народу, адже, за слушним зауваженням В. Гессена, передбачає недієздатність народу [12, с. 141].

Як зазначає Г. Курскова, ідея народного суверенітету зародилась у процесі боротьби за «Велику хартію вольностей», яка гарантувала права людини в середньовічній Англії [13, с. 135]. У сучасному розумінні ця ідея витікає з праці М. Падуанського «Захисник миру» [14, с. 609], набуває подальшого розвитку в конструкціях мислителів модерну Т. Гоббса, Дж. Локка, Ш. Монтеск'є та Ж.-Ж. Руссо та в закінченому вигляді наочно описуються висловленням К. Демулена, наведеним А. Керімовим у статті «Народна воля і парламент»: «Народ висловився: цього вистачає; жодне вираження, жодне veto не можливі проти його суверенної волі. Його воля завжди законна: це – сам закон» [15].

З філософських і політичних доктрин нині концепт суверенітету народу набув і безпосередньо юридичного закріплення в багатьох сучасних конституціях демократичних держав. Так, в ч. 2 ст. 20 Основного закону ФРН зазначається: «Вся державна влада виходить від народу. Вона здійснюється народом шляхом виборів і голосувань і через посередництво спеціальних органів законодавства, виконавчої влади і правосуддя». Відповідно до ч. 2 ст. 1 Конституції Іспанії національний суверенітет належить іспанському народові, від якого виходять повноваження держави. Згідно зі ст. 1 (абз. 2) Конституції Італії суверенітет належить народові, який здійснює його у формах і кордонах, встановлених Конституцією. Ст. 3 (абз. 1) Конституції Франції проголошує: «Національний суверенітет належить народові, який здійснює

його через своїх представників і за допомогою референдуму».

Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади народ визначений і в ст. 5 Конституції України 1996 р. [16]. При цьому, за правовою позицією, висловленою в п. 4.1. мотивувальної частини рішення Конституційного суду України від 5 жовтня 2005 р. № 6-рп/2005 [17], влада народу є єдиною, неподільною та невідчужуваною.

Теза про невідчужуваність влади народом у межах концепції його суверенітету визнається і на доктринальному рівні. Наприклад, В. Комарова пише: «Визнання народу як верховний носій державної влади є вираженням народного суверенітету. Це означає, що народ, ні з ким не поділяючи свою владу, здійснює її самостійно і незалежно від будь-яких сил, використовує виключно в своїх інтересах» [18, с. 18].

Отже, дотримуємося думки, що поширене в науковій літературі припущення про принципову неможливість запровадження у демократичній державі права виборців відкликати свого обраного депутата є ідеологічним спотворенням через помилковість тлумачення теоретичних принципів демократії, запровадження якого на практиці веде до руйнівних для демократії наслідків. Як вказує Н. Баранов із цього приводу з посиланням на Ж. Бешлера, прикладом такого спотворення ідеї суверенітету є видавання носіїв влади себе за народ, підміняючи суверенітет народу власною авторитарною владою: «Оголосити, що влада належить народові, значить створити реальну небезпеку заміни народу його представниками, що вважають себе легітимними носіями влади. А оскільки народ мовчить і нічого не вирішує, то ці представники стають носіями необмеженої влади, що приводить до появи авторитарних режимів» [19, с. 117].

Повністю в дусі гегелівського діалектичного афоризму про повторювання історії двічі (вперше як фарс, а вдруге – як трагедії) в доповіді Європейської комісії за демократію через право «Про імперативний мандат і аналогічній практиці» вказується, що певною мірою імперативний мандат варто пов'язувати з достроковим припиненням повноважень депутата в результаті зміни останнім своєї партійної приналежності [20]. Вважаємо, що повернення імперативного мандату у політичну практику з метою підтримки партійної дисципліни не тільки не сприятиме консолідації суспільства, але призведе до загострення кризи легітимності через імпліцитну логіку подальшого відчуження народу від влади на користь партійних структур. З тих самих міркувань вважаємо суперечливою пропозицію А. Керімова розглянути питання введення імперативного мандату із прискіпливим опрацюванням задля дотримання інтересів партійної системи [21, с. 35].

Натомість прийнятною розцінюємо позицією О. Клименко, яка, посиляючись на гегелівське розуміння суб'єкта як абстрактної особи та витоки формальної природи права у філософії сучасників Х. Томазія, зауважувала, що суверенітет має бути змістом для самого народу як єдиного джерела та повністю формальним для будь-якого іншого індивідуального чи колективного зовнішнього суб'єкта. «Ставити суверенітет народу в залежність від мінливого за самим своїм принципом процесу комунікації (тим більше в сучасних умовах відпрацьованих механізмів маніпулювання комунікативними і інформаційними процесами) вже означає піддавати його сумніву», – зазначає дослідниця [22, с. 174].

В ієрархічній послідовності владної правосуб'єктності від народу-суверена до представницьких і далі утворюваних ними виконавчих органів влади (включаючи всіх посадовців цих органів) останні завжди мають вторинний/похідний характер конституювання, що зумовлює застосовність логіки причинно-наслідкових зв'язків. Так само, як наслідок не може впливати/заперечувати свою причину, маючи єдиною дійсною підставою свого утворення та існування волевиявлення народу, представницькі органи влади безвідносно до свого законодавчого статусу принципово як множина (сукупність обраних депутатів) не можуть заперечувати постійність залежності свого буття від джерела його походження, обмежуючи таку залежність лише електоральними циклами. Оскільки воля (в розглядуваному контексті – легітимність) є атрибутом суб'єкта, остільки ототожнення її існування лише

з проявами волевиявлення (є процесом зовнішньої об'єктивізації) несумісне із безперервністю існування народу.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Застосування концепції народного суверенітету як фундаментального принципу демократичного устрою у сукупності з ототожненням за юридичною аналогією із представництвом процедури виборів до легіслатур як політичних угод між виборцями та депутатами дає підстави для актуалізації інституту індивідуального імпічменту обранців. Такий механізм забезпечуватиме відповідність між наявною легітимністю усього органу (через рівень персональної довіри до кожного з депутатів) та повноваженнями його членів без ризиків втрати безперервності здійснення управлінських функцій органом загалом і може розглядатися як ефективний спосіб каналізації громадського протесту у розколотому суспільстві, що запобігатиме ескалації конфлікту розігруванням у політичній боротьбі на національному рівні карт примордіальних міжсегментних розмежувань. Окреслений консалідаційно-орієнтований цільовий характер імплементації означеного елементу імперативного мандату виключає його використання задля посилення партійної дисципліни, тоді як значення і належна оцінка місця принципу партійності у виборчій системі розколотого суспільства вимагає подальших досліджень. Також перспективною видається наукова розвідка проблематики ефективного механізму заповнення вакансій у легіслатурах у разі запровадження і фактичного застосування інституту індивідуального імпічменту депутатів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Попков Д.О. Розколоте суспільство: пропозиції до операціоналізації терміна. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. Випуск 3(39) 2018. С. 94–95.
2. Попков Д.О. З'ясування сутності функціонування виборчої системи через юридичну аналогію. *Регіональні студії*. 2018. № 14. С. 48–52.
3. Шмавонян Г.А. Самоуправление и радикально-демократическое представительство. *Труды Института государства и права Российской академии наук*. 2014. № 5. С. 180–201.
4. Конституционное право Франции / М. Прело ; пер. с фр. Ф.А. Кублицкий; под ред. и с предисл. А.З. Манфред. Москва : Изд-во иностр. лит., 1957. 671 с.
5. Koja F. Das Verfassungsrecht der österreichischen Bundesländer. Wien; N. Y., 1967. S. 79–81.
6. Ferejohn J., Rakove J., Riley J. *Constitutional Culture and Democratic Rule*. Cambridge, 2001. 430 p.
7. Конституции государств Европейского Союза / под ред. Л.А. Окунькова. Москва, 1997. 894 с.
8. Конституции зарубежных государств : Великобритания. Франция. Германия. Италия. Испания. Европ. Союз. Соедин. Штаты Америки. Япония. Индия : учеб. пособие / сост., пер., авт. введ. и вступ. статей В.В. Маклаков. 4-е изд., перераб. и доп. Москва : Волтерс Клувер, 2003. 593 с.
9. Ленин В.И. Полн. собр. соч. Т. 35. 600 с. URL: <http://uaio.ru/vil/35.htm>
10. Алимов Э.В. Императивный мандат и конституционное государство: диалектика взаимосвязи. *Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения*. 2016. № 3 (58). С. 39–43.
11. Алмонд Г.А., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии. URL: http://www.polisportal.ru/files/File/pubvlication/Starie_publicacij_Polisa/A/1992-4Almond_Verba_Grazhdanskaja_kultura_i_stabilnost_demokratii.pdf.
12. Гессен В.М. Основы конституционного права. Пг: Изд. юрид. кн. склада Право, 1917. 452 с. URL: <http://books.e-heritage.ru/book/10071936>

-
13. Курскова Г.Ю. Суверенитет народа: теоретические основы и конституционное закрепление. *Международный журнал конституционного и государственного права*. 2016. № 1. С. 135–138.
14. Падуанский М. Защитник мира. *Антология мировой правовой мысли*. В 5 т. Т. II. Москва, 1999. С. 604–610.
15. Керимов А.Д. Народная воля и парламент. URL: http://www.fpa.su/biblioteka/izdaniya/grazhdanskoe-obschestvo-v-sovremennoy-rossii/narodnaya-volya-i-parlament-a-d-kerimov/?SECTION_CODE=grazhdanskoe-obschestvo-v-sovremennoy-rossii&ELEMENT_CODE=narodnaya-volya-i-parlament-a-d-kerimov
16. Конституція України. (254к/96-ВР). URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
17. Рішення Конституційного суду України від 5 жовтня 2005 р. № 6-рп/2005. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-05>.
18. Комарова В.В. Конституционно-правовые принципы народовластия в России. *Законодательство и экономика*. 2005. № 6. С. 16–21.
19. Баранов Н.А. Трансформации современной демократии : Учебное пособие. Санкт-Петербург : Балт. гос. техн. ун-т, 2006. 215 с.
20. Доклад Европейской комиссии за демократию через право «Об императивном мандате и аналогичной практике». URL: [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2009\)027-rus](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2009)027-rus).
21. Керимов А.А Современный парламентаризм: особенности и проблемы развития. *Известия Иркутского государственного университета. Серия: Политология. Религиоведение*. 2015. Т. 11. С. 30–36.
22. Клименко О.А. Проблема соотношения суверенитета государств, народов и этничности в концепции делиберативной демократии Ю. Хабермаса. *Ученые записки юридического факультета*. 2015. № 39 (49). С. 172–178.